

О. В. Дробот,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри менеджменту

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», м. Київ

e-mail: piter-kiev@mail.ru

НОВІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ СВІДОМОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Предметом розгляду в даній статті є новітні концепції свідомості в контексті їх застосування до дослідження управлінської свідомості. Аналізуються основні засади експериментальної психології і смислової теорії свідомості. **Ключові слова:** свідомість, управлінська свідомість, психологіка свідомості, смислова теорія свідомості.

Аналіз стану наукової проблеми. У теоретичних уявленнях про сутність свідомості заслужено поважний статус посідають відомі парадигми дослідження цього феномена — культурно-історична [5], діяльнісна [6], психосемантична [4; 8].

В цьому ряду окреме місце має когнітивна психологія, безсумнівною заслугою якої є виявлення й осмислення неусвідомлюваних механізмів когнітивної діяльності свідомості. Зокрема, дослідження мнемичної діяльності виявили, що пам'ять зберігає набагато більше інформації, ніж людина здатна довідатися або згадати, тобто людина усвідомлює лише частину інформації. Експерименти показали, що свідомість здатна обробляти інформацію поза усвідомлюваним контролем. Тому, як пише А. Ю. Агафонов, базовий постулат когнітивістів про обмеженість можливостей свідомості в плані переробки інформації було фальсифіковано [2].

Теоретичні витoki когнітивізму походять зі спроб пояснити детермінанти людської поведінки. Так, за Е. Толменом, смисл дій та ситуацій для суб'єкта задається його суб'єктивним ставленням до них, їхньою валентністю та вимогливим характером цих об'єктів. Е. Толменом створює класифікацію вимог: первинні (досягнення позитивних цільових об'єктів, уникання негативних цільових об'єктів, вживання коротких шляхів здійснення попередніх вимог) і вторинні (вимоги специфічних видів цільових об'єктів, вимоги специфічних об'єктів-засобів) [11].

Ж. Нюттен пов'язує поведінку з осмисленими ситуаціями, що складаються людиною під час обробки інформації та побудови концептуального образу світу. Вчений пише про нездоланне прагнення людини будувати систему уявлень про Всесвіт і про своє місце в ньому виходячи зі смислу свого існування [8].

Одиницею аналізу в найбільш відомій з когнітивних концепцій — теорії особистісних конструктів Дж. Келлі — виступає конструкт [6]. Конструкти означають систему бінарних опозицій, які суб'єкт використовує для категоризації об'єктів світу, себе самого та інших людей. Саме конструкти

визначають ту систему суб'єктивних категорій, крізь призму яких здійснюється суб'єктивне сприймання світу. Концепція Дж. Келлі вперше дозволила підійти до оцінки міри когнітивної складності людини.

Проте з самого початку свого виникнення когнітивна психологія виявила певну обмеженість наукового підходу до вивчення свідомості. Головним докором її науковій парадигмі є те, що у когнітивній психології відроджувався старий постулат елементаризму: стверджувалася можливість зібрати цілісний процес пізнання людини з розрізнених блоків переробки інформації.

Обговорення результатів дослідження. Крім названих, у сучасній психології когнітивного спрямування з'явилися концепції, які лише прокладають собі шлях у науці. Серед останніх — вчення про «психологіку свідомості» В. М. Аллахвердова — одна з небагатьох концепцій, які намагаються розв'язати проблему механізмів діяльності свідомості [3]. У методологічному вступі до книги «Свідомість як парадокс (Експериментальна психологіка)» автор розглядає декілька можливих підходів до вивчення природи свідомості. У рамках природничонаукового підходу він обґрунтовує методологію «психологіки» як пояснювального принципу, що конструює роботу механізму свідомості.

«Гіпотези психологіки, — пише В. М. Аллахвердов, — повинні обґрунтовуватися одночасно й логічними міркуваннями, і досвідом, оскільки ні досвід, ні логіка окремо один від одного не є для природничої науки достатнім доказом. Це значить, що механізм свідомості повинен бути логічно чітко описаний, а зроблений опис підтверджений експериментальними даними». Природничонауковий опис початково не є абсолютно істинним. Він більшою мірою нагадує карикатуру на реальність, ніж строго реалістичний портрет, тому що у своїй основі описує не реально існуючі, а ідеалізовані об'єкти. Вибір ідеалізованого об'єкта (тобто об'єкта, що свідомо не може існувати) визначає побудову наукової теорії» [3, с. 20].

Уявляючи психологію одночасно наукою природничою й гуманітарною, В. М. Аллахвердов, втім, вважає, що зміст свідомості піддається аналізу лише мовою гуманітарної науки. У той же час природничонауковий підхід припускає зведення свідомості до яких-небудь підстав, які самі не повинні й не можуть обґрунтовуватися.

Отже, наводимо основні постулати психологіки як вчення про механізми свідомості.

1. Автор концепції виходить із того ідеального припущення, що якнайскладніші задачі мозок вирішує миттєво, безпомилково й автоматично. Постулюється таке: зроблений вибір трактується свідомістю як закономірний, як здогадка про те, що завжди в такій ситуації треба робити саме цей вибір, і тому відразу закріплюється. Процеси автоматичного створення таких здогадок названі протосвідомими процесами.

2. Механізм, що перевіряє правильність цих здогадок, оголошується властиво механізмом свідомості, а його функція (перевірка автоматично зроблених здогадок) — основною функцією свідомості. Та частина інформації, яку механізм свідомості безпосередньо перевіряє, усвідомлюється.

Робиться емпірично перевірений висновок, названий законом Юма: всі випадкові процеси дані механізму свідомості як закономірні.

3. Оскільки ймовірність правильності зробленої здогадки мізерно мала, то й механізм свідомості, що перевіряє здогадку, спрямований у першу чергу не на спростування вихідної гіпотези, а на таке її коригування, щоб вона відповідала досвіду (закон ототожнення).

4. Автор формулює групу експериментально встановлених законів, які демонструють, що механізм свідомості активніше працює саме в тих випадках, коли вхідна інформація суперечить очікуванням. Ця робота спрямована на згладжування суперечностей між очікуванням і дійсністю, на припасування наявної гіпотези до досвіду.

5. Показано, що усвідомлюваний зміст свідомості не може бути незмінним (закон Джемса): вже перевірені, підігнані до досвіду, здогадки перестають усвідомлюватися. Зокрема, зі свідомості зникає незмінювана інформація: перестає усвідомлюватися незмінна стимуляція, зі свідомості вислизає незмінний контекст ситуації та ін.

6. Оскільки будь-який стимул сприймається тільки як член певного класу, то існування в будь-якому класі найбільш типових представників стає логічно неминучим. Звідси лінгвістичний закон — усі знаки є одночасно й омонімами, і синонімами — одержує психологічне обґрунтування. Всі стимули відносяться у свідомості відразу до декількох можливих класів (тобто всі стимули — омоніми), і завжди є інші стимули, які належать до того ж класу, до якого усвідомлено віднесений даний стимул (тобто всі стимули — синоніми).

7. Ще один прояв свідомості — закони післядії. Один раз обравши, до якого класу належить даний об'єкт (і встановивши відповідному цьому вибору діапазон нерозрізнення), механізм свідомості намагається зберегти й зроблений вибір, і діапазон нерозрізнення при пред'явленні наступних стимулів (закон післядії фігури). Тому для повторення попереднього вибору досліджуваний повинен неусвідомлено відображати характеристики стимулу точніше, ніж вони усвідомлюються, інакше він не зможе повторити, наприклад, ту ж саму помилку при повторному пред'явленні того ж самого стимулу. Ефект післядії спостерігається навіть якщо ситуація змінюється, але тепер уже зберегти попередній вибір вдається за рахунок розширення діапазону нерозрізнення (закон післядії позитивного вибору).

8. Закони післядії поширюються й на ті можливі альтернативи віднесення стимулу до класу, які раніше вже були розглянуті й відкинуті механізмом свідомості. Те, що один раз було не сприйняте, не відтворене, має тенденцію при повторному виконанні аналогічного завдання бути не сприйнятим, не відтвореним (закон післядії фону). Однак при зміні ситуації вже інші стимули можуть бути раптово (і найчастіше помилково) віднесені саме до тих класів, належність до яких попередніх стимулів була відкинута (закон післядії негативного вибору). Післядія негативного вибору має безпосередній зв'язок з такими відомими психологічними феноменами, як ремінісценція в пам'яті або фази інсайту й інкубації в процесі творчого мислення. Все це інтерпретується в термінах звирення наслідків

гіпотези з досвідом — зв'єрення здійснюється не тільки за усвідомлюваним позитивним вибором, але й за неусвідомленим негативним.

9. Пояснюється зв'язок між знайденими законами післядії й післядією смислу. Будь-який знак (текст, стимул) має багато значень, частина з них сприймається, але не усвідомлюється, а частина усвідомлюється, якщо не-суперечливо поєднується в логічну кон'юнкцію. Змістом тексту (стимулу) одночасно є і позитивний, і негативний вибори. Зроблені один раз вибори мають тенденцію до післядії. Неусвідомлювану роботу механізму свідомості можна описати як роботу із приписування смислу вхідної інформації й збереженню цього смислу надалі [3, с. 21–24].

Ми погоджуємося з багатьма висновками концепції В. М. Аллахвердова. Зокрема, інноваційним вважаємо висновок про неусвідомленість сприйняття знакових стимулів (текстів), за якого зв'єрення наслідків гіпотези з досвідом відбувається не тільки за усвідомлюваним позитивним вибором, але й за неусвідомленим негативним.

Проте важко погодитися з окремими засадничими положеннями концепції. По-перше, викликає сумнів те, що «механізм свідомості активніше працює саме в тих випадках, коли інформація, що надходить, суперечить очікуванням» [3, с. 22]. Цей сумнів цілком підтверджений емпіричними даними стосовно того, що неочікувана інформація нерідко ставить свідомість у смисловий тупик, вихід з якого можливий в алогічні судження, в ілюзії, в галюцинації, в інші форми викривлення свідомістю реальності. Принаймні, зазначені явища не узгоджуються з тим постулатом, що «складні задачі мозок вирішує безпомилково» [3, с. 21].

По-друге, згідно з аналізованою концепцією, свідомість мусить припасувати виниклу стосовно об'єкта гіпотезу до вже наявного у психіці досвіду. Ідея не нова в психології, з огляду на такі напрямки у теорії пізнання, як емпіризм Ф. Бекона та сенсуалізм Д. Локка з їх настановою: немає нічого в розумі, чого не було б у почуттях (досвіді). Відтак, у концепції В. М. Аллахвердова людина виступає носієм знання а posteriori — знання, отриманого з досвіду, тобто знання дескриптивного. Проте такий підхід не може пояснити механізм «припасування гіпотези» у свідомості дитини, яка не має досвіду а priori, або дорослої людини, що не має досвіду в конкретній галузі знань. Дескриптивне ж знання — це знання, передовсім, усвідомлене, дискурсивне, яке суб'єкт може декларувати, викласти за допомогою мовних засобів.

По-третє, згідно із засадничими принципами діяльності свідомості, за В. М. Аллахвердовим, протосвідомі процеси (зокрема, автоматичне створення здогадок про об'єкт) забезпечують здатність свідомості «неусвідомлено відбивати характеристики стимулу точніше, ніж вони усвідомлюються». Сама ідея існування протосвідомих, автоматичних процесів не викликає заперечень. У той же час твердження, що психіка здатна відображати щось точніше, ніж усвідомлювати відображене, видається не зовсім логічним. Критерію точності можуть відповідати лише цілком усвідомлені, осмислені і вербалізовані факти свідомості, тобто результат і продукт дискурсивно-логічних процесів. Тому доречніше було б сказати,

що протосвідомі процеси відбивають характеристики стимулу ширше або різноманітніше, ніж вони усвідомлюються.

Аналогічний до розглянутої концепції процесуально-функціональний погляд на природу свідомості пропонує учень і послідовник В. М. Аллахвердова А. Ю. Агафонов [1; 2]. Поставивши питання про зміст свідомості, її структуру й закони функціонування, автор відразу зазначає, що зміст і структура свідомості не можуть бути предметом емпіричного дослідження, оскільки в жодному експерименті ми не маємо справи із самим змістом чи структурою свідомості. Більше того, уявлення про склад і структуру психіки не може носити характер пояснення, оскільки поясненню підлягають лише продукти активності свідомості [1, с. 29]. «Всі ефекти, з якими ми стикаємося при проведенні експериментальних досліджень, є ефектами роботи свідомості, тому що експериментувати з досліджуваним, який би не перебував у певному стані свідомості, просто неможливо. Реакціями на експериментальні впливи є прояви функціонуючої свідомості. Уся експерименталістика сучасної психології є, таким чином, сферою емпіричних досліджень діяльності (функціонування) свідомості, а ефекти, виявлені в таких дослідженнях (...) є результатами роботи свідомості. Закони, що керують активністю свідомості, ніколи емпірично не спостерігаються: спостерігаються емпіричні прояви цих законів [1, с. 27]». Звідси автор робить крок до пошуку законів функціонування свідомості.

Торкаючись питання структури свідомості, А. Ю. Агафонов зазначає, що останню створюють: афективний шар, сенсорно-прецептивний шар, уявлення, мислення та рефлексія. Матеріалом, що оперує свідомість, є смисли, які у свідомості формуються в процесі розуміння, а розуміння є родовою функцією свідомості [1, с. 14].

Коротко викладемо погляд автора на свідомість як на множинне неусвідомлюване розуміння. У контексті, заданому таким підходом до розгляду свідомості, феномен усвідомлення інтерпретується як результат вибору єдиного з потенційно існуючих у свідомості варіантів розуміння дійсності.

1. Свідомість у кожний момент часу орієнтована на осмислення ситуації, об'єктів дійсності, людських дій. Людина як носій свідомості не може існувати в середовищі, позбавленому сенсу. Семантизація всієї вхідної інформації відбувається на перших етапах когнітивної діяльності. У кожний момент часу свідомість має у своєму розпорядженні надлишкову кількість варіантів розуміння явищ. Будь-якому явищу свідомість одночасно приписує безліч смислів.

2. Мікрогенез неусвідомлюваної когнітивної діяльності складається з чотирьох етапів: виявлення, звірення, ухвалення рішення про усвідомлення / неусвідомлення й виконання рішення про усвідомлення. Після виявлення й звірення сприйнятої інформації включається в роботу механізм ухвалення рішення про усвідомлення / неусвідомлення.

3. Механізм ухвалення рішення здійснює вибір єдиного смислу. Вибір залежить від сили впливу як раніше усвідомленої, так і раніше не усвідомленої інформації. Крім того, на усвідомлення може чинити вплив

актуальна іррелевантна інформація. Механізм ухвалення рішення також відповідальний за неусвідомлення. Усвідомлення — як кінцевий результат неусвідомлюваної діяльності свідомості — є наслідком вибору єдиного з можливих у даний момент часу способів розуміння явища (стимульного впливу).

4. Інтерпретація усвідомлення як результату подолання потенційно надлишкової кількості ступенів свободи розуміння припускає, що зроблений механізм ухвалення рішення вибір реалізується іншим когнітивним оператором — рефлексивним механізмом. Функція рефлексивного механізму свідомості полягає в усвідомленому розумінні неусвідомлено обраного розуміння. Усвідомлюється завжди те, що вже до моменту переживання суб'єктивної очевидності того, що відбувається, обрано для усвідомлення. Усвідомлення, таким чином, є результат виконання ухваленого рішення.

У ході серії експериментальних досліджень діяльності свідомості при вирішенні когнітивних задач А. Ю. Агафоновим встановлено, що:

1. Усвідомлення невизначеного стимулу детермінується семантикою як раніше усвідомленої, так і раніше не усвідомленої попередньої стимуляції. На результативність виконання завдання «лексичного рішення» а відтак, на сам факт ухвалення рішення про усвідомлення істотний вплив чинить характер неусвідомленої попередньої стимуляції.

2. Існує фактор смислової невизначеності в роботі свідомості (з семантично невизначеними стимулами свідомість працює довше). Один з ефектів перцептивного захисту, фактор значеннєвої невизначеності, є могутнішим, ніж табу в культурі або коли існує негативний емоційний заряд.

3. Забування є результатом неусвідомлено прийнятого рішення про неусвідомлення й може бути викликане неусвідомлюваним впливом раніше усвідомленого досвіду [2].

Відаючи належне вишуканості експериментальних побудов і висновків, зазначимо, втім, що у питанні генезису свідомості з А. Ю. Агафоновим важко погодитися. Особливо з його твердженням про те, що «теоретичне уявлення про свідомість мусить будуватися таким чином, начебто свідомість не залежить від соціології мікро- та макрооточення людини» [1, с. 28].

Дійсно, у «теорії функціонування свідомості» робота свідомості не повинна зводитися лише до її соціальної зумовленості. З іншого ж боку, онтологія свідомості не вичерпується лише її функціональністю, а знакова природа змісту свідомості явно дисонує із соціально відстороненим підходом автора: знак завжди соціально зумовлений, конвенціональний. Незважаючи на задекларований послідовний функціоналізм, як одиницю свідомості автор розглядає смисл. Свідомість призначена для породження смислів у процесі пізнавальної діяльності й спілкування. Продуктами свідомої діяльності в цій концепції визнаються образи (первинні, вторинні), переживання, думки, а це не лише результати роботи свідомості, але і його часткові форми, тобто структурні елементи.

Тим більше що й саму свідомість автор трактує як текст, структуру якого утворюють так звані пізнавальні контури — форми смислоутворення

або часткові види розуміння: афективний, сенсорно-перцептивний, контур уявлення, розумовий контур і рефлексивний контур.

Таким чином, серед розглянутих концепцій свідомості процесуально-функціональний погляд на її природу залишається найменшою мірою розробленим. Втім це не позбавляє сенсу і цінності наукові пошуки істини у цій галузі. Одними з тих концепцій, що намагаються розв'язати проблему механізмів діяльності свідомості, є теорія усвідомлення В. М. Аллахвердова та А. Ю. Агафонова. Незважаючи на окремі критичні зауваження, зазначена теорія дає багато можливостей для теоретичного осмислення управлінської свідомості.

Висновки. Вбачаємо своє завдання у пошуку емпіричного підтвердження або спростування низки описаних вище законів у площині управлінської свідомості: закону Юма про те, що всі випадкові процеси дані механізму свідомості як закономірні; закону ототожнення (активність свідомості спрямована на коректування вихідної гіпотези стосовно досвіду); закон Джемса стосовно трансформації змісту свідомості (усвідомлюваний зміст свідомості не може залишатися незмінним).

У настановній сфері свідомості керівника підлягає теоретичному осмисленню закон післядії фігури й закон післядії негативного й позитивного вибору.

У сфері вербального мислення керівника цікаво простежити чинність лінгвістичного закону й закону післядії смислу: як саме зроблені один раз вибори (позитивний або негативний) задають тенденцію до післядії.

Також має бути знайдено підтвердження ефекту парадигмальності змісту свідомості керівника, за якого будь-якому явищу свідомість одночасно приписує безліч смислів. Якими є ці смисли в ситуації керування людьми?

Механізм прийняття рішення про усвідомлення й попередні йому процеси впізнавання й звірення залежать від стимульного впливу раніше усвідомленої інформації. Яка специфіка цих феноменів у свідомості суб'єкта керування? Чим визначається усвідомлення управлінської ситуації як результат виконання ухваленого рішення про усвідомлення й що впливає на прийняття рішення?

Вирішення цих та інших проблем може створити теоретичне підґрунтя для нового осмислення змісту, структури і функцій професійної управлінської свідомості.

Література

1. Агафонов А. Ю. Основы смысловой теории сознания / А. Ю. Агафонов. — СПб.: Речь, 2003. — 296 с.
2. Агафонов А. Ю. Феномен осознания в когнитивной деятельности : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.01. — общая психология / Агафонов А. Ю. — СПб., 2006. — 44 с.
3. Аллахвердов В. М. Сознание как парадокс (Экспериментальная психологика) / Аллахвердов В. М. — СПб.: ДНК, 2000. — Т. 1. — 528 с.
4. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Артемьева Е. Ю. ; под ред. И. Б. Ханиной. — М. : Наука; Смысл, 1999. — 350 с. — Библиогр. : с. 314–349.

5. Выготский Л. С. Проблема сознания / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. — М., 1982. — Т. 1 : Вопросы теории и истории психологии. — С. 156–167.
6. Келли Дж. Теория личности: психология личных конструктов / Келли Дж. — СПб.: Речь, 2000. — 249 с.
7. Леонтьев А. Н. Проблема психологии сознания // Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев; под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. — М : Педагогика, 1983. — Т. 1. — С. 237–246.
8. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего : учеб. пособие для вузов : пер. с англ. / Нюттен Ж. — М. : Смысл, 2004. — 607 с.
9. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / Петренко В. Ф. — 2-е изд., доп. — СПб. : Питер, 2005. — 480 с. : ил. — Библиогр. : с. 459–480.
10. Солсо Р. Когнитивная психология / Солсо Р. — СПб. : Питер, 2002. — 591 с.
11. Толмен Э. Поведение как молярный феномен / Толмен Э. // История зарубежной психологии. Тексты. — М.: МГУ, 1986. — С. 46–82.

О. В. Дробот,

кандидат психологических наук, доцент кафедры менеджмента
Открытого международного университета развития человека «Украина»,
г. Киев

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ СОЗНАНИЯ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме

Предметом рассмотрения в данной статье являются новейшие концепции сознания в контексте их применения к изучению управленческого сознания. Анализируются основы экспериментальной психологии и смысловой теории сознания.

Ключевые слова: сознание, управленческое сознание, психология сознания, смысловая теория сознания.

O. V. Drobot

candidate of psychological sciences, associate professor of department
of management of the Opened international university of development
of man «Ukraine» Kiev

NEW APPROACHES ARE IN RESEARCHES OF CONSCIOUSNESS: METHODOLOGICAL PROSPECTS

Summary

This article accesses the new concepts of consciousness in the context of their applicability to a research of managerial consciousness. The bases of experimental psychology and a sense-theory of consciousness are accessed.

Key words: consciousness, managerial consciousness, psychology of consciousness, sense-theory of consciousness.